
FRANKFURT/MAIN: BOMBALANAN TARİHİ BİR KENT MERKEZİNİN MORFOLOJİK KURGUSU

Ayşe Sema Kubat, Pınar Sözer Hansoy

İstanbul Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.
İstanbul Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Y. Mimar

ÖZET

Doğal felaketler, savaşlar, yangınlar, soykırımlar, mecburi göçler kentlerin fiziki ve sosyal gelişiminde ani ve geri dönüşü olmayan derin izler bırakır. Kent morfolojisi çalışmaları tarihi süreç içinde gelişmiş, dönüşmüş kent dokusunun katmanlarını ayırıştırarak bir okuma ve anlamlı müdahale verilerini sunmaktadır.

M.Ö. 3000 yılından bu yana örülmüş bir kent dokusu olan Almanya – Frankfurt /Main tarihi kent merkezi II. Dünya savaşı sırasında bombalanarak neredeyse yok olmuştur. Kentin yapısındaki değişimlerin, dokuların analizi savaş öncesi yıllarda dikkatle belgelenmiş, fiziki ve sosyal yapıya ait bilgi ve belgeler günümüze ulaşmıştır.

Kentin fiziki yapısını bombalama sırasında %80 kaybetmesine rağmen bu günle buluşturmaya, anlamaya ve yaşatmaya yönelik kolektif bir aklın örneği olması açısından alan araştırmaya değer görülmüştür. Çalışma kapsamında kentin tarihi ve fiziki gelişimi irdelenmiş, tarihi haritalar, planlar ve hava fotoğrafları karşılaştırılmalı incelenerek mekansal müdahaleler belgelenmiştir.

Halen devam etmekte olan DOM-Römer projesi tarihi kent merkezini sosyal-ekonomik ve fiziki bağlamda yeniden yoğurmaktadır. Parsel, kullanım, kat yüksekliği, işlevler yeniden ele alınırken II. Dünya savaşı öncesi, mekansal kurgu esas alınmaktadır. Proje, kent morfolojisi ve kentsel korumaya yeni bir bakış açısı getirmekte, süreçte kentlinin aktör olarak planlama sürecine tepki, müdahale ve katkılarının farklı aktörlerin kent morfolojisini günümüzde ne düzeyde kullanıldığını da inceleme fırsatı vermektedir.

Anahtar kelimeler: *Tarihsel coğrafi yaklaşım, çeper-kuşak oluşumu, morfolojik bölgeler, parsel-bina örüntüsü*

1. Giriş

İlk yerleşimlerden bu yana kentler çeşitli uygarlıklar tarafından yeniden üretilmekte, belleklerinde bu çeşitli kültürlerin izlerini katmanlaşmış olarak saklamaktadırlar. Kent mekânının sürekli olarak değişim ve dönüşümü gerek küresel gerek yerel sebeplerle, ekonomik, sosyal, politik dinamiklerin izlerini taşımaktadır. Kent mekânının yeniden kurgulandığı dönemlerin fiziksel kalıntılarının dördüncü boyutu olan zaman bileşeni kimi kentlerde tüm bu farklılıkları sergileyerek katmanlaştırdığı görülmektedir. Farklı kültürlerle ait katmanlar günümüze ulaşamayan yaşam biçimlerinin çözümlenmesine olanak sağlamaktadır.

Doğal felaketler, savaşlar, yangınlar, soykırımlar, mecburi göçler kent dokusunun gelişiminde ani ve geri dönüşü olmayan daha derin izler bırakmış, birikimleri silip yok etmiştir. II. Dünya savaşında Almanya'da birçok kent bombalanması sonucu fiziki olarak neredeyse yok olmuş, tarihi kent merkezlerinin morfolojik gelişimi de kesintiye uğramıştır. Aslında böylece kent merkezlerini günün koşullarına daha elverişli biçimlendirme '*fırsat*'ı doğmuş, teknolojik ilerlemeler, özellikle ulaşım ve altyapının getirdiği sorunların çözülmesi mümkün olmuştur.

II. Dünya savaşı sırasında bombalanarak neredeyse yok edilen ve Almanya'nın en büyük tarihi kent merkezi olarak kabul edilen Frankfurt/Main için de benzer bir yol ayrımı izlenmektedir. Kentin fiziki geçmişi neredeyse tamamen yok edilmiştir.

Bu bir bakıma yeni kent merkezinin günün koşullarına uygun yeniden inşasına fırsat vermiştir. Bu anlamda 1945 yılında 12.197 ton patlayıcı madde ile %80'i bombalanarak yok edilmiş Frankfurt kentinin bu fırsatı nasıl değerlendirdiğini, yok olmuş bir katmanlaşmanın kent morfolojisi bağlamında nasıl ele alındığını incelemek yol gösterici olmaktadır.

2. Alanın tanımı

Frankfurt/Main kenti Almanya'nın beşinci, Hessen eyaletinin ise en büyük kentidir. Coğrafi özelliği, doğu batı yönünde akan Main nehri üzerinden Rhein nehrine bağlanarak 200 km. yarıçapında Almanya nüfusunun %50'sine etki etmektedir. Böylece Rhein Main bölgesinin merkezi kabul edilerek Almanya'nın 2. büyük metropolü olarak kabul edilmektedir. Kent sınırları içinde 714.000, metropol alanda 5.5 milyon insan yaşamaktadır (Bknz. aşağıda Şekil 1)

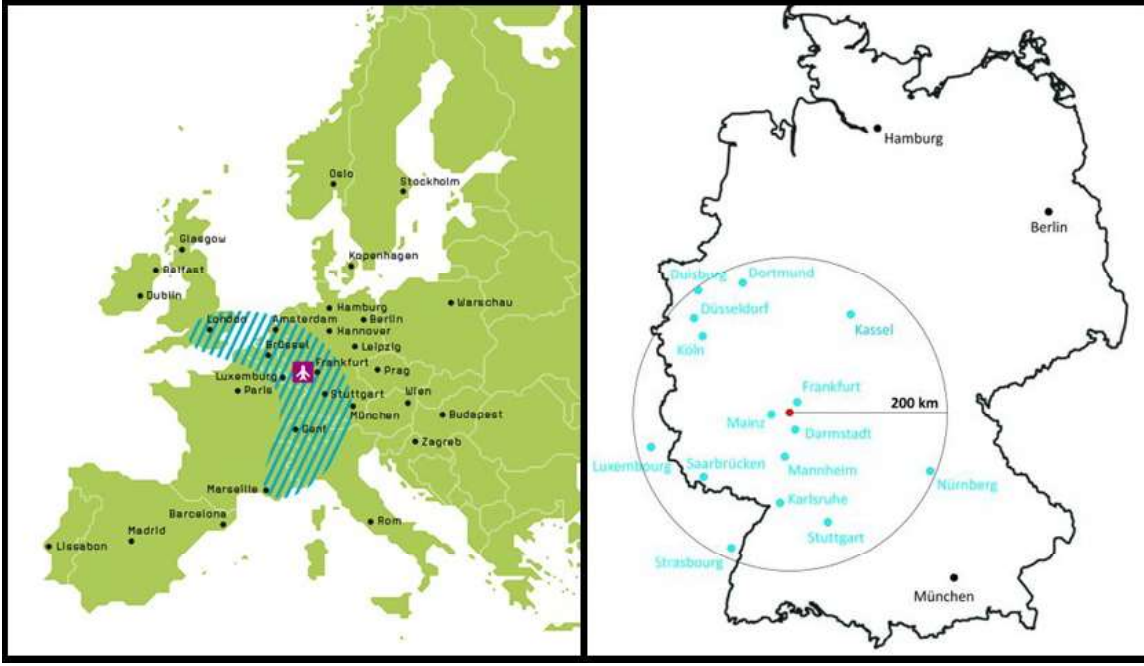
Almanya'nın finans merkezi, dünyanın en büyük fuar merkezlerinden birisi olarak özellikle kitap ve otomobil fuarı ile de küresel anlamda da çekim merkezidir. Tüm banka merkezleri yüksek gökdelenleri ile fiziki olarak da finansal gücün göstergeleri olarak vücut bulmaktadır. II Dünya savaşı sonrası başkent olması düşünülmüş, fakat daha sonra Bonn'un gelişimi politik bir stratejik karar olarak ağır basmıştır. Avrupa'nın 3. dünyanın 11. en çok yolcu taşıyan havaalanının ev sahibi olan Frankfurt kenti genişletilmeye başlandığı 1980'li yıllarda Alman yeşil hareketinin aktivist hareketlerinin de hedefine yerleşmiştir.

1923'te Frankfurt Johann Wolfgang üniversitesi bünyesinde kurulan Frankfurt okulundan bahsetmek, politik ve sosyolojik bağlamda alanı anlamak için doğru olacaktır. Eleştirel teorilerin geliştirildiği bir araştırma entstitüsü olarak kurulan okul, sosyoloji, siyaset bilimi, psikanaliz, tarih, estetik, felsefe, müzikoloji gibi farklı disiplinlerden insanları bir araya getirmiştir. Friedrich Pollock, Herbert Marcuse, Walter Benjamin'le paralel düşünce üreten okulun kurucularından Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno'nun 1933'te sürgün edilmesiyle kesintiye uğrayan çalışmalar 1950'lerde tekrar kurulan Enstitü bünyesinde devam etmektedir.

1922'de okul öğrencilerinden zengin bir tüccarın oğlu olan Felix Weil'in Marksist felsefeyi tartışmaya açması ile başlayan kuruluşun çalışmaları 20.yüzyıl başında oluşan yeni şartlarda özellikle kuram ve pratik arasındaki ilişki ve Marksist kuramı yeniden canlandıracak sol kanat entelektüelleri yan yana düşünce üretebileceği ihtiyaca karşılık verecektir. Bugün Alman toplumunun tartışmacı-katılımcı geleneğinin, toplumsal düşünce unsurunu, yani eleştirel teorinin temelleri bu okulda atılmıştır (Bottomore, 1994).

Kentli yaşam ve endüstriyel tasarım anlamında da Frankfurt'la anılan unsurlar bize kentte 1920'lerde filizlenen modern mimari ve kentli yaşam kültürü bağlamında ipuçları vermektedir.

İnşaat, proje yönetimi, sosyal konut konularında öncü projeler ve tasarımlar mimarlık ve kent planlama alanında çığır açıcı olmuştur. Ernst May bahçe şehir anlayışını benimsemiş, farklı ve yeni olarak üretim süreçleri konusunda çalışmıştır. Mimar Margarete Schütte-Lihotzky'nin Frankfurt mutfağı olarak bilinen tasarımı 10.000 adet üretilmiş, Ernst May'ın tasarladığı sosyal konutlarda tipoloji, standardizasyon, sürdürülebilirlik, sosyal ve eşitlikçi tasarım konuları dar mekanda fonksiyonun çözümlenmesi gibi içeriklere çözüm bulmuştur. Arazi alımından, detay planlamaya, inşaat süreçlerinin planlanmasından, uygulama yönetimine ve en önemlisi Ernst May'ın kurduğu bağımsız mimarlar aracılığı ile halkın bilgilendirilmesi incelediğimiz Dom-Römer Projesi sürecinde de takip edilen unsurlar olmuştur.

Şekil 1: Frankfurt'un konumu (Kaynak www.lagis-hessen.de/)

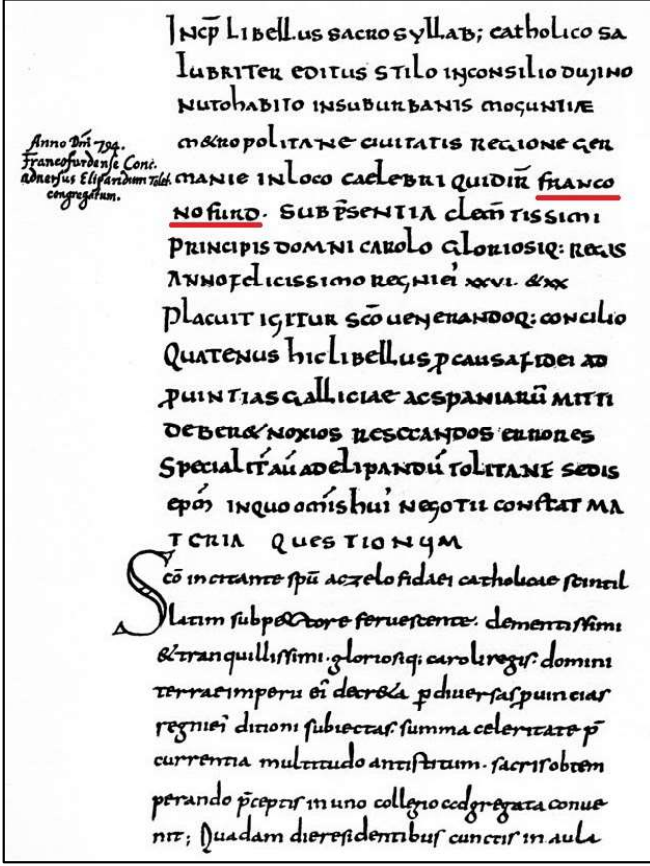
Fuar merkezi işlevi ortaçağdan bu yana Frankfurt'un ana çekim konularından birisi olmuştur. 12. Yüzyıldan 1909 yılına kadar Römer alanı, Pazar meydanı (Marktplatz) ticaret ve fuar merkezi olarak işlev görmüştür. 18-22 Mart 1944 yılında bombalanarak neredeyse tamamen yok olan kent merkezinin bu işlevi de kesintiye uğramıştır. (Bknz. Şekil 2)

Şekil 2: Bombardıman öncesi ve sonrası tarihi kent merkezi (Kaynak: www.ffmhist.de/)

3. Alanın Tarihçesi

Frankfurt /Main metropolünün adı ilk kez 22 Şubat 794 tarihli Charlemange (Büyük Charles)'ın Regensburg manastırı için ele aldığı bir dokümanda geçmektedir. (Bknz. Şekil 3)

Şekil 3:

Kaynak: https://www.wikiwand.com/en/Council_of_Frankfurt

Şimdiki katedralin bulunduğu tepeliğin milattan önce 3.000 yıllarından beri sürekli bir yerleşim alanı olduğunun kanıtları vardır. M.S. 83'de bir Roma askeri birliğinin, sonrasında da Doğu Frankonya kralının alana yerleşmiş olduğu bilinmektedir. Bu döneme ait Roma hamamı kalıntıları katedralin önündeki alandaki arkeolojik bahçede görülmektedir. Proje kapsamında açık alanda sergilenen kalıntıların üstü de örtülerek Kent Evi'nin sergi alanına dahil edilmektedir. (Bknz. Şekil 4)

Frankfurt, 843 yılında Doğu Frank Krallığı'nın başkenti olmuş, krallığın parlamentosuna ev sahipliği etmeye başlamıştır. 1562 yılından itibaren Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun taç

giyinme törenleri bu şehirde düzenlenmiştir. 19. Yüzyılda ilk seçilmiş Alman Parlamentosuna ev sahipliği yapmış, Frankfurt Meclisi tüm Almanya'yı temsil eden bağımsız ve seçilmiş ilk meclis oturumu alandaki Aziz Paul kilisesinde gerçekleştirilmiştir. Reichstag adı verilen soylular meclisi de burada toplanmıştır.

Şekil 4: Roma Hamamı – Arkeoloji bahçesi (Kaynak: <http://www.schirn-magazin.de/>)

4. Batı Avrupa’da ve Almanya’da savaş sonrası kent merkezlerinin dönüşüm özellikleri

Batı Avrupa’daki kentlerin dönüşümü istikrarlı ve takip edilebilen bir süreklilik göstermektedir. Ekonomik gelişim ve büyüme hızında kayda değer değişimler görülmemektedir. Kent merkezlerinin terk edilmesi söz konusu olmamıştır. Bir kaç istisna dışında kentler tarihi merkezleri çevresinde, savaş öncesi geliştikleri alanda büyümeyi ve dönüşmeyi sürdürmüşlerdir. Kullanım ve işlev dönüşümünde de önemli değişimler gözlenmemektedir. Yeni bir savaş kaygısı ile de kent formunda bir değişim, dönüşüm ihtiyacı hissedilmemiştir (Grebler, 1956).

Dönüşümün sürekliliği veya kesintilerini izlemek için Avrupa kentlerini araştırmanın teorik olarak mümkün olduğu yegane alan “kent morfolojisi”dir. Teoride yeniden yapım, planlama, rekonstrüksiyon, savaş sonrası bombalanan kentler için bir fırsat sunmaktadır. Kullanım ve işlevin yeniden organizasyonu, teknolojik altyapının uyarlanması, genellikle dar ve elverişsiz sokak dokusunun genişletilmesi yok olmuş bir düzlemde kolay görünmektedir. Sosyal ve ekonomik sorunların çözülmesi, fiziki koşulların iyileştirilmesi, kent ulaşım sisteminin güncellenmesi kimileri için fırsat olarak görünmektedir.

J.S. Guggenheim Memorial Vakfı araştırmaları çerçevesinde, 1954 yılında II Dünya savaşının 10 yıl ardından yapılan bir çalışmada 28 kent karşılaştırmalı olarak araştırılması sonucunda kayda değer sonuçlar elde edilmiştir. Tarihi kent merkezlerindeki değişim belirli alanlarda ayrıcalık göstermektedir. Modern ulaşım ağının gerekleri, doluluk boşluk oranının açık alanlar lehinde geliştiği, konut olarak kullanılan alanların azaldığı gözlenmiştir. Daha fazla ışık, havalandırma olanakları, teknik altyapılarıyla ve daha güncel malzemelerle daha sağlıklı yerleşim alanları dönüşüm için olumlu görülen çıktılar olarak tespit edilmiştir. Diğer yandan mahalle yapısının, alanın kullanıcılarının değişim ve dönüşüme büyük direnç gösterdikleri de çalışmanın çıktıları arasındadır.

Tamamen bombalanarak yok olmuş kent merkezlerinde bile, özellikle Almanya’da kullanıcılar kent merkezlerine geri dönmüş ve bu alanlara yerleşmişlerdir. Bu kentlerden birisi olan Frankfurt’un kentsel morfoloji çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Alman morfoloji çalışmalarının geçmişi coğrafi geleneğe dayanmaktadır. Kentsel dokunun sistematik bir tarihi sıralama içinde nasıl dönüştüğünü açıklamaya çalışırken Alman MRC Conzen’in çalışmalarının katkısı önemlidir. Coğrafya, tarih ve felsefe çalışmalarını Berlin’de başladığı, tarihsel-coğrafi yaklaşımla geliştirdiği ve II. Dünya savaşında sığındığı İngiltere’de MRC Conzen, Alnwick kasabası örneğinde sunduğu kitabı ile morfoloji alanında çığır açmıştır. Yer isimlerinin dilbilimi ile analizinden başlayarak coğrafi mekanın hafızasından faydalanmayı, sokak sistemi, parsel ve yapı örüntülerinin değişiminden yola çıkarak kentsel mekandaki dönüşüm/değişim incelemiş, tekrarları, benzerlikleri, tezatları listeleyerek analiz etmiştir.

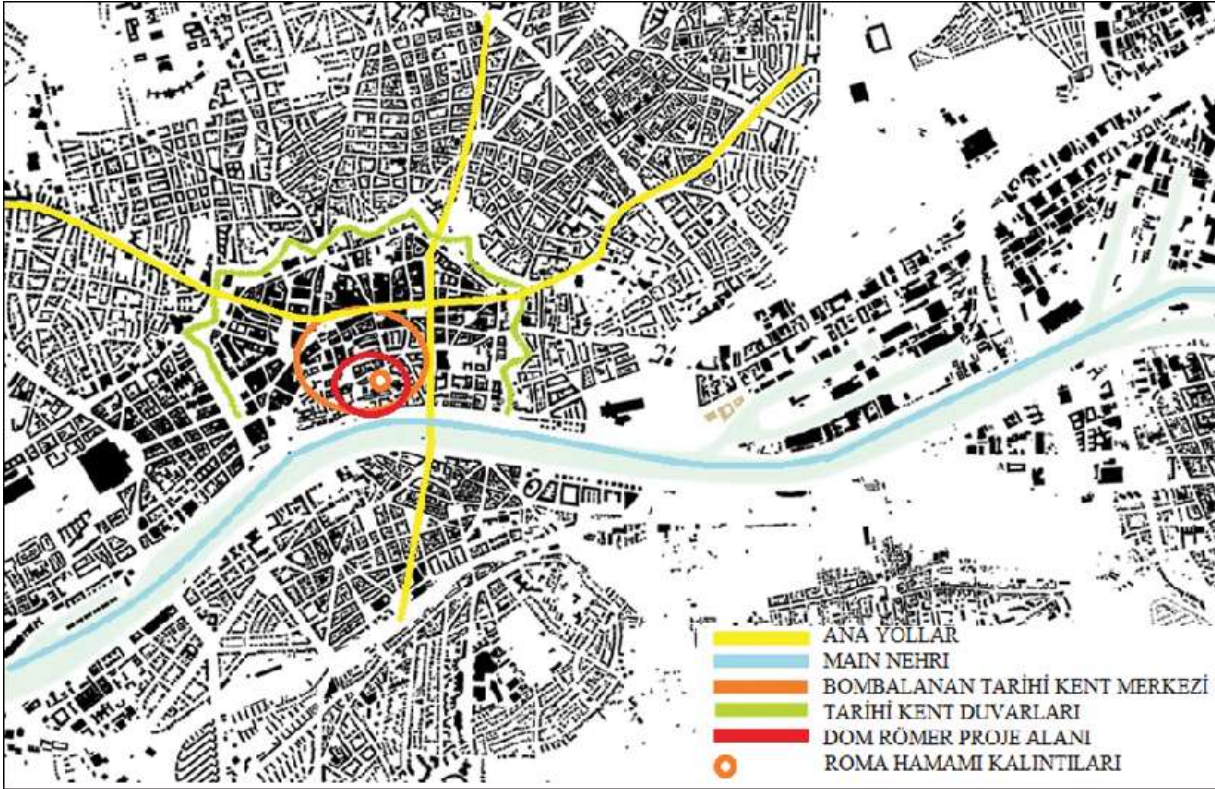
Son yıllarda Alman kent morfolojisi çalışmaları coğrafyanın yanında kültürel genetik, kentsel dönüşüm ve koruma alanlarında gelişmektedir. Önemli ve çalışılan konular kullanılmayan limanlar, disiplinlerarası proje geliştirme yaklaşımları, yapıli alanların holistik perspektifleri, daralan, terk edilen alanların dönüşümü ve Doğu Almanya’nın rekonstrüksiyonu olarak sıralanabilmektedir. Kent morfolojisi disiplininin Almanya’da yeniden ivme kazanması kentsel formun ekolojik ve sürdürülebilir gelişim ve canlandırma, yaşatma yönünde uluslararası katkılarla gelişeceği öngörüsü paylaşılmaktadır (Heineberg, 2006).

5. Dom-Römer Alanı - Tarihi kent merkezi

Yarım kilometrekarelik alanı ile Altstadt (Tarihi kent merkezi) Frankfurt'un en küçük ilçesidir. Tarihi kent surlarının içinde, güneyde Main nehri ile sınırlanmaktadır.

Tarihi yapıların en önemlilerinden Römer, St Bartholomeus Katedrali ve Aziz Paul kilisesi bu alanda bulunmaktadır. Güney kuzey yönünde iki yakayı bağlayan Alte Brücke (Eski Köprü), alanın doğusunda kuzeye doğru uzanmaktadır. Bu geçiş tarihte kente adını veren Frankonyanın geçidi (Furt Der Franken) anlamına da gelmektedir. Main nehrinde yer alan küçük adacıklar köprüünün ayaklarının yerleştirilmesi için doğal bir zemin sunmaktadır. Alanın kuzeyinde doğu batı yönünde uzanan Tönnengasse işlevsel olarak da tarihi kent merkezini kuzeydeki perakende alış veriş merkezinden ayırmaktadır. (Bakınız Şekil 5 ve 6)

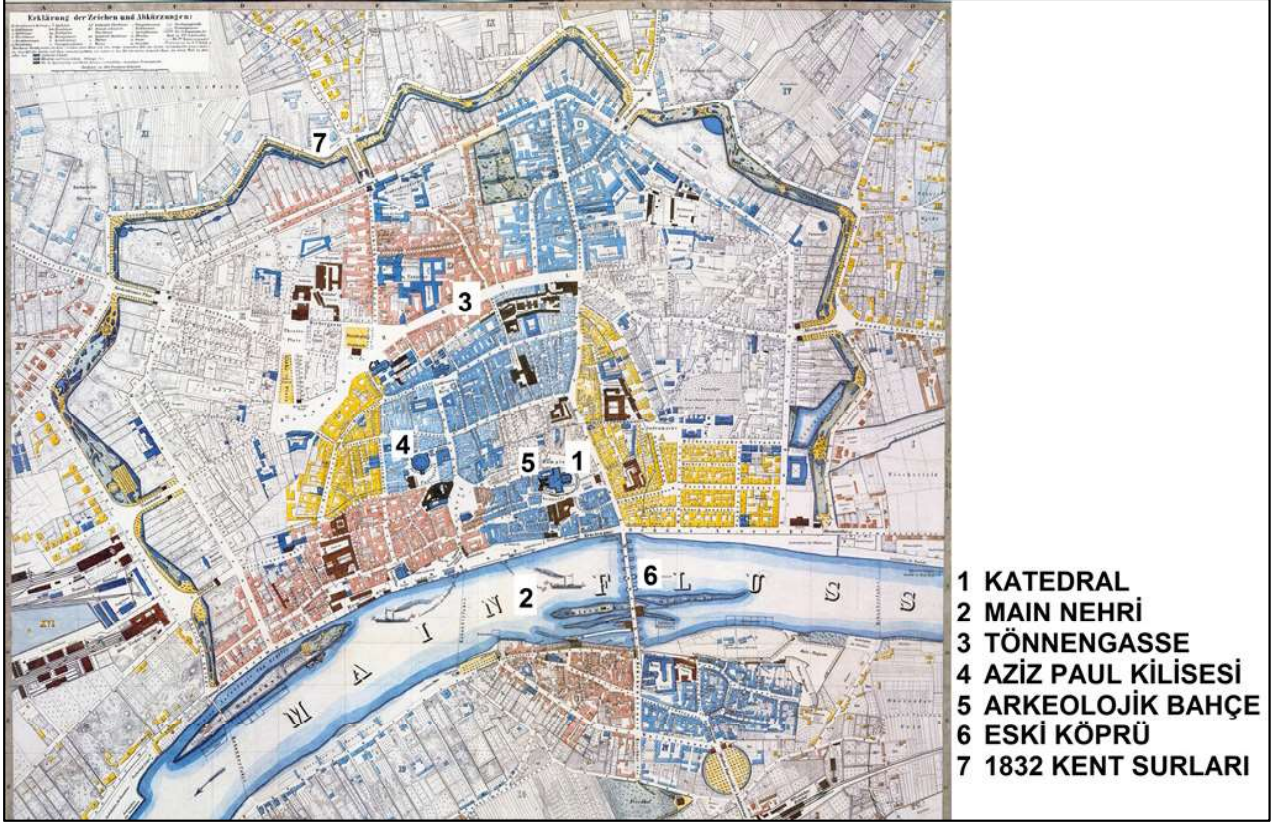
Frankfurt tarihi kent merkezinin dönüşüm ve koruma anlamında ayırt edici özelliği alanla ilgili planlama kararlarında yerel halkın inisiyatifi ve katılımı sırasında kent formunun morfolojik gelişimine gösterdikleri duyarlılık olmuştur. Proje sadece bir sokak, meydan vizyon iyileştirme çalışmasıyla kalmamış, kentsel mekanın üretiminde mikrokozmetik kullanıma kadar tutarlı bir mimarlık, planlama, kentsel tasarım, temsil ve tutum örneği göstermektedir (Deeming, 2009).

Şekil 5: Frankfurt ve Tarihi Kent Merkezi

Kent formu ve yerleşkenin coğrafi özellikleri tarihsel olarak incelendiğinde dört önemli olgunun belirleyici olduğunu görmek mümkündür:

Kentin kurulduğu alan: Main nehri kıyısında akış yönünde stratejik olarak daha iyi bir savunmayı mümkün kılan noktada seçilmiştir. Kenti doğu ve batısında bir kaç kez yön değiştiren akarsuyu kentin kurulu olduğu noktada liman yerleşimi için de en elverişli durumdadır. Karadeniz'e kadar ulaşım sağlayan Main nehri ticaret ve taşımacılık açısından da önemlidir.

Şekil 6: Alanın tarihi haritası 1852 (Kaynak: <https://commons.wikimedia.org>)

- Eski köprü: kurulduğu nokta güney kuzey yönünde iki kıyıyı birbirine bağlayan en eski geçitlerden birisine kurulmuş, nehrin içindeki ada, köprü ayakları için doğal bir zemin oluşturarak, konstrüksiyonu kolaylaştırmıştır. Bu noktada su seviyesinin de zaman zaman alçalarak karşıdan karşıya geçişi kolaylaştırdığı köprü inşaatından önce de bilinmektedir. 1235’de inşa edilen köprü, savaşta bombalanmış olmasına rağmen eski formu korunarak tamir edilmiştir.
- Tarihi merkezin kent formu: 1945 yılında tamamen bombalanarak yok olan alan, savaş sonrasında formunu ve ölçeğini koruyarak yeniden inşa edilmiş, yollar, parseller, kat yükseklikleri, bina-çatı formları savaş öncesi formlarını korumuştur. 1970’de inşa edilen Tarih Müzesi ve 1972’de yapımı tamamlanan Belediye Teknik Dairesi ölçek ve malzeme tekniği açısından kent dokusuna uygun bulunmayarak yıkılmış, kazanılan alanların yeniden projelendirilmesi gündeme gelmiştir.
- Kent duvarları: 1832 yılına kadar kale duvarları ve çevresindeki hendekler form olarak da korunmuştur. Bugün kale duvarları ve su kanallarının izleri yeşil alan olarak düzenlenmiştir.

6. Dom-Römer Dönüşüm Projesi

St. Bartholomäus Katedrali, Belediye Kültür Merkezi ve Schirn Müzesi arasında kalan, Antik Roma kalıntılarının bulunduğu ve alanın kuzeyinde bulunan ve 1972 de inşa edilen Belediye Teknik Binasın da yıkılarak dahil edildiği proje alanının dönüştürülmesi için 2005 yılında ulusal bir yarışma açılmıştır. Açılan yarışma sonucu kentlilerin tepkisini çekmiş ve bir inisiyatifin kurulmasına neden olmuştur. (Bakınız Şekil 7)

Şekil 7: 2005 yılında sonuçlanan yarışma projesi (Kaynak: www.competitionline.com/de/)

Kazanan projenin kentin savaş öncesi strüktürüne uygun olmaması, sokak-meydan kullanımına karşı inisiyatifin belirttiği kentin savaşla kesintiye uğramış olduğu morfolojik gelişimine kaldığı noktadan devam etmediği yolundaki söylemleri Frankfurlularca desteklenmiş, sonunda katılımcı planlamaya örnek gösterilebilecek bir sonuçla, kazanan proje iptal edilerek yeni bir master plan gündeme gelmiştir.

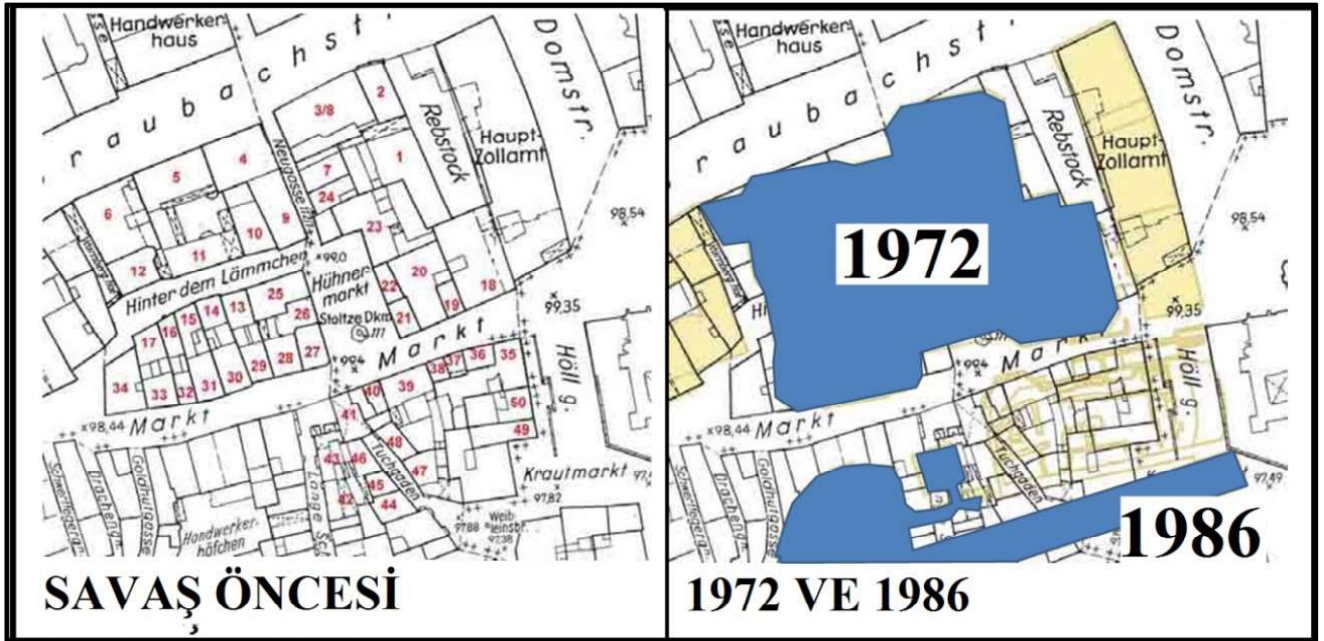
Master plan ilkeleri olarak savaş öncesi kayıt altına alınan sokak dokuları, parsel büyüklükleri, çatı formları, kullanım çeşitliliği, boşluk doluluk oranları, cephe dilleri yeniden yorumlanarak projenin yeniden ele alınması ve tarihi kent merkezinin ortaçağdan günümüze ulaştırdığı yapı, malzeme, strüktür ve doku izlerinin kullanılması öngörülerek yeni mimari kentsel tasarımların ortaya konması kararlaştırılmıştır. (Bknz. Şekil 8)

Böylece savaş sonrasında tamamen yok olmuş ölçek yerine 1970li yıllarda uygulanan iri ölçekli müdahale alanları yıkılarak dönüştürülerek, yerine tarihi haritalar, kayıtlar, fotoğraflar ve röleveler doğrultusunda kent dokusu durakladığı yerden yeniden yaşatılması hedeflenmiştir.

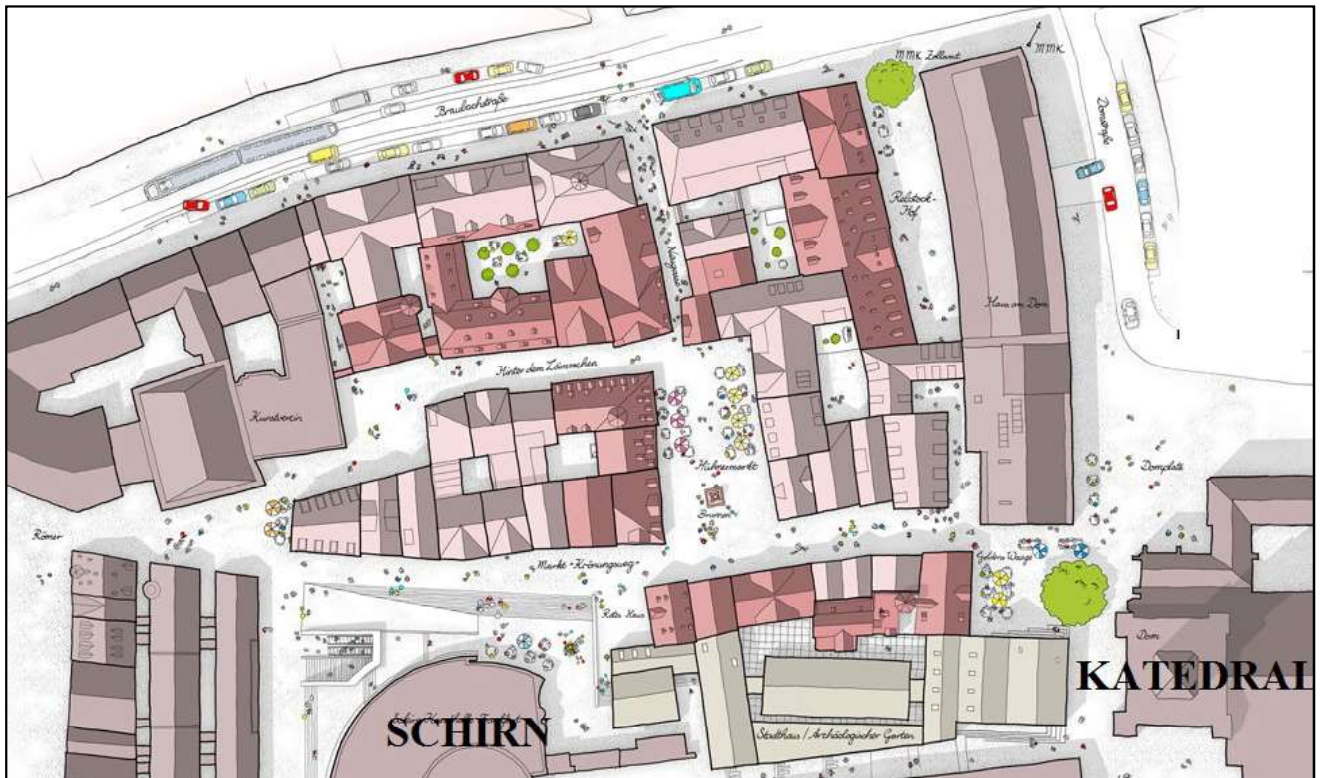

Şekil 8: Alanın master planı (Kaynak: <http://www.baunetz.de/>)

Alanın güneyinde doğu batı yönünde 1986 yılında yerleşmiş olan Schirn müzesinin Frankfurtlularca gördüğü kabul ve modern sanatın bu çatı altındaki entegrasyonun başarısı yadsınmadığı için ölçeğine rağmen korunmaktadır (Bknz Şekil 9-10).

Şekil 9: Alanın II Dünya savaşı öncesindeki parselasyonu gösteren plan – müdahaleler ve günümüzde uygulanan projesi (Kaynak – Dom Römer – Die Stadt Lebt)

Şekil 10: Uygulanmakta olan proje (Kaynak: www.domroemer.de/)

Sonuç

Kentler, özellikle tarihi kent merkezleri dönüşmekte ve yeniden üretilmektedir. Tarihten günümüze çeşitli uygarlıkların katmanlarını, yaşam biçimlerini, alanın kullanım özelliklerinin günümüze aktarımı ne denli zengin olacağına karar vermek, hangi müdahalenin ne boyutta ve ne hızda yapılacağını saptamak zorlu bir süreçtir. Geri dönüşlerin neredeyse mümkün olmadığı felaketlerin, savaşların yol açtığı fiziki duraklama, yok olma kent belleğinden tamamen silinmeden kayıt altına alınması mümkündür. Bu depolama, belgeleme, okuma süreci kent morfolojisinin ana ilgi alanlarından birisidir. Saklanan her bilginin, tarih, sosyoloji, ekonomi politika ve felsefe ile yoğrulması, ulaşılabılır kılınması da aynı disiplinin sistematığı içinde çözümlenmektedir.

II. Dünya savaşı sırasında tamamen yıkılan Frankfurt/Main tarihi kent merkezinin kent belleğine yeniden çağrılarak uygulandığı, çağdaş malzeme, teknoloji ile yorumlandığı, tüm geçmiş katmanların projeye katılma çabası, katılımcı planlama ilkelerinin uygulandığı bir proje olarak Dom-Römer dönüşüm projesinin kent morfolojisi çalışmalarına ışık tutacak bir örnek olduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

Bottomore, Tom, (1994), Frankfurt Okulu, Vadi yayınları

Deeming, J, (2009) Reconstructing the City in Occupied Germany: Planning and Rebuilding in the British Zone, 1945-1949

Grebler, Leo, (1956), Continuity in the Rebuilding of Bombed Cities in Western Europe, American Journal of Sociology, Vol. 61, No. 5 (Mar., 1956), pp. 463-469

Heineberg, Heinz, (2006), German geographical urban morphology in an international and interdisciplinary framework

Hofmeister Burkhard, (2004), The study of urban form in Germany, Urban Morphology, 8(1), 3-12

Klemp, Klaus, Design in Frankfurt, 1920-1990

Larkham P J, (1997), "Remaking cities: images, control, and postwar replanning in the United Kingdom" Environment and Planning B: Planning and Design 24(5) 741 – 759

Planung Bereich Dom-Römer-Dokumentation Altstadt, Stadtplanungsamt, 2006

The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture, 2. Cilt, s. 614-615

Çevrimiçi kaynaklar

Dom Römer Frankfurt, (2015), Die Stadt lebt, (<http://www.domroemer.de/>) Erişim tarihi 07.09.2015

Chronik der Altstadt, Tarihi Kentin Tarihiçesi, (2015), (<http://www.frankfurt.de/>) Erişim 07.09.2015

Landesgeschichtliches Informations system Hessen, Hessen Eyaleti Tarihi Bilgi Sistemi, (2015), (<http://www.lagis-hessen.de/>) Erişim 07.09.2015

Planungsauskunftssystem, Frankfurt Planlama Bilgi Sistemi (2015), (<http://www.planas-frankfurt.de/>) Erişim 07.09.2015

Frankfurt Kent Tarihi Arşivi, Städtisches Archiv, (2015), (<http://www.stadtgeschichte-ffm.de/>) , Erişim 07.09.2015